

Korte Voorhout/Smidsplein

Gemeente Den Haag

Bureauonderzoek archeologische waarden

Afdeling Archeologie

Dienst Stadsbeheer

Rapport 1009

Administratieve gegevens

Projectcode:	KVH10h
Gemeente:	Den Haag
Toponiem:	Korte Voorhout/Smidsplein
Coördinaten:	81.588/455498, 81577/455516 81672/455549, 81659/455566
OM-nummer:	39682
Opdrachtgever:	Rijksgebouwendienst, Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer
Uitvoerder:	Afdeling Archeologie Dienst Stadsbeheer Gemeente Den Haag
Bevoegd gezag:	Gemeente Den Haag
Datum veldwerk:	niet van toepassing
Datum rapportage:	maart 2010
Autorisatie:	C.B. Bakker
Beheer en plaats documentatie:	Afdeling Archeologie Dienst Stadsbeheer Gemeente Den Haag, Spui 70 Den Haag

Colofon

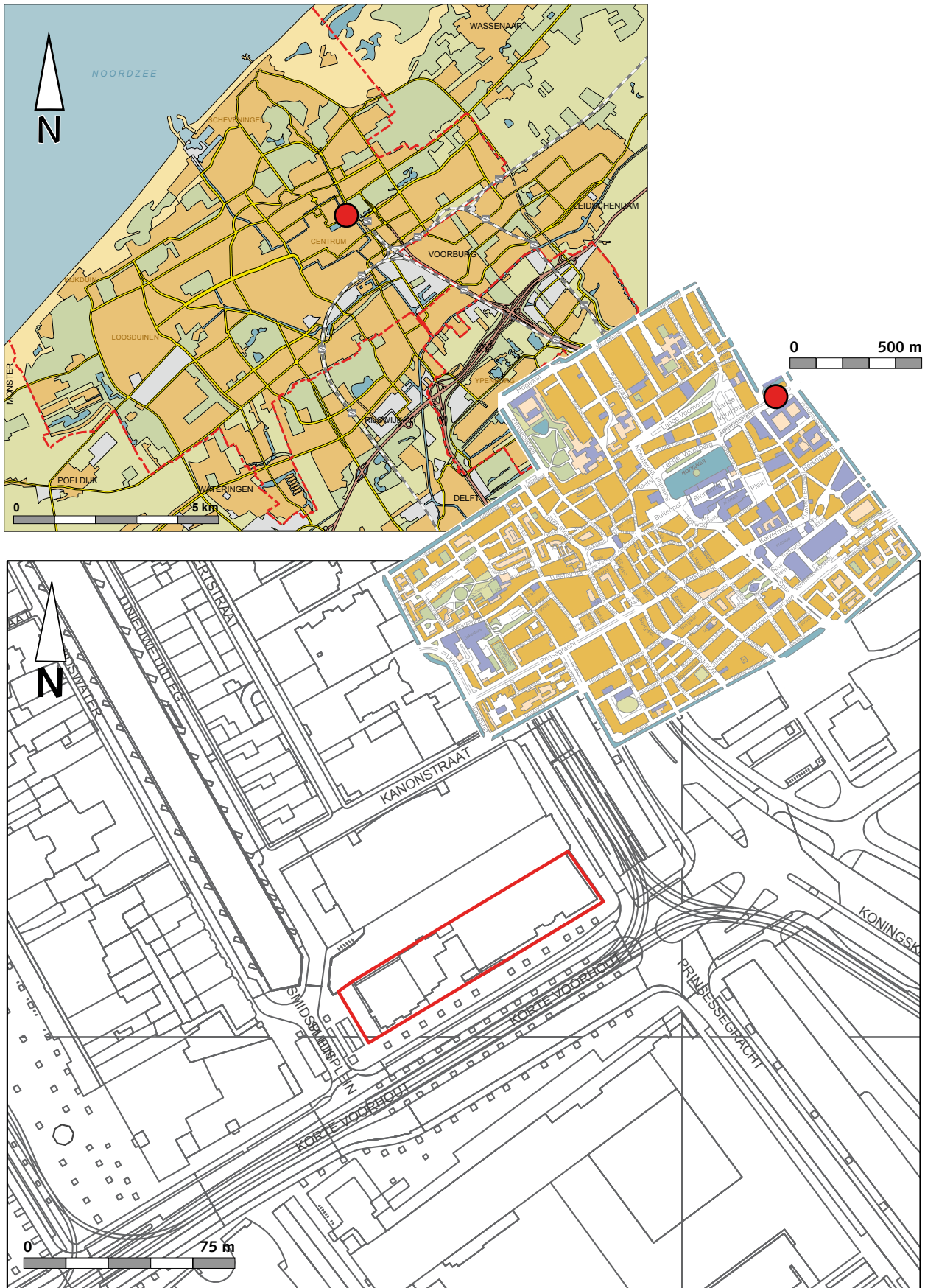
Onderzoek:	Korte Voorhout/Smidsplein, Gemeente Den Haag. Bureauonderzoek archeologische waarden
Auteur:	Y.M. Boonstra
Uitgave:	Afdeling Archeologie Dienst Stadsbeheer Gemeente Den Haag
Rapportnummer:	1009

Den Haag, 2010

ISBN: 978-94-6067-027-5

Inhoudsopgave

1 Inleiding	5
2 Bureauonderzoek	6
2.1 Geologie	6
Algemeen	6
Plangebied	7
2.2 Archeologie en vroege geschiedenis	8
2.3 Recente geschiedenis en mogelijke verstoringen	12
2.4 De huidige en toekomstige situatie	14
2.5 De gespecificeerde archeologische verwachting	14
3 Conclusies en aanbevelingen	14
Literatuur	15
Historische kaarten	15
Lijst van afbeeldingen met verantwoording	15
Bijlage 1 Archeologische perioden	16

plangebied

Afb. 1 Plangebied en situering in Den Haag. Gemeente Den Haag.

1 Inleiding

De Rijksgebouwendienst van het Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer is van plan om ter hoogte van het Korte Voorhout 20 en Smidsplein 1 nieuwbouw te realiseren. Hiertoe dienen de huidige opstallen gesloopt te worden. Het plangebied heeft volgens de Archeologische waarden- en verwachtingenkaart van Den Haag archeologische potentie. Het gebied ligt namelijk op de rand van de historische stadskern. Daarnaast zijn er vanwege de situering op een strandwal archeologische resten mogelijk uit de late prehistorie en vroeghistorische perioden. De kans dat deze eventuele waarden door de sloop- en bouwwerkzaamheden zullen worden aangetast is aanzienlijk.

Om die reden heeft de Rijksgebouwendienst aan de afdeling Archeologie van de Dienst Stadsbeheer opdracht gegeven om een archeologisch vooronderzoek voor het plangebied uit te voeren. In dit geval is gekozen voor een Bureauonderzoek (BO). Dit om op een zo efficiënt mogelijke wijze de eventueel aanwezige archeologische waarden en de consequenties die die waarden kunnen hebben in beeld te brengen.

Het doel van een BO is het verwerven van informatie, aan de hand van bestaande bronnen, over bekende of verwachte archeologische waarden binnen een omschreven gebied. Dit resulteert in een gespecificeerd verwachtingsmodel, op basis waarvan een aanbeveling kan worden gedaan ten aanzien van eventueel archeologisch vervolgonderzoek en/of inrichtingsmaatregelen. Concreet betekent dit dat er bepaald wordt of het terrein al dan niet verder archeologisch onderzocht dient te worden. Het BO is uitgevoerd conform de eisen van de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA), versie 3.1.

Het rapport is als volgt ingedeeld:

Eerst worden voor het plangebied de geologie en de bekende en verwachte archeologische waarden besproken in combinatie met de historische situatie en mogelijke verstoringen. Op basis daarvan wordt een gespecificeerde verwachting opgesteld. Conclusies inclusief een selectieadvies sluiten het rapport af.

2 Bureauonderzoek

Het plangebied omvat de kadastrale nummers E3127 (Korte Voorhout 20) en E3147 (Smidsplein 1) en wordt begrensd door het Smidsplein, Korte Voorhout, Prinsessegracht en het water van de Gietkom (afb. 1). Het plangebied ligt in de Haagse historische stadskern en vormt onderdeel van een van rijkswege Beschermd Stadsgezicht. De oppervlakte bedraagt circa 2140 m². Het straatniveau ter hoogte van het plangebied aan het Smidsplein ligt op circa 1,70 m + NAP en van het Korte Voorhout en de Prinsessegracht op circa 2,00 m + NAP.

2.1 Geologie

Algemeen

In de Haagse regio komen drie fysisch-geografische regio's bij elkaar. In het uiterste oosten wordt het landschap gedomineerd door het westelijke veengebied. In het westen, waaronder het plangebied, wordt het landschap beheerst door het strandwallenlandschap en het zuiden van de regio maakt deel uit van het zuidwestelijke zeekelegebied.¹ Een belangrijk kenmerk van bovengenoemde regio's is dat ze onder invloed van de stijgende zeespiegel hun huidige vorm en uiterlijk hebben gekregen.

Rond 4000 v. Chr. bereikte de zee haar grootste uitbreiding, waarbij de kustlijn liep ter hoogte van de lijn Rijswijk-Voorburg-Leidschendam-Voorschoten en werd gemarkeerd door een strandwal, de oudste in de Haagse regio. Deze strandwal loopt in zuidwestelijke richting door tot in het Wateringse Veld van Den Haag. In de periodes dat de kustlijn stabiel was, oftewel wanneer de strandwal hoger werd en tot stormvloedhoogte was opgebouwd, kwam ook duinvorming op gang, de zogenaamde Oude Duinen of Laag van Voorburg.

In de loop van de tijd werd door de vorming van nieuwe strandwallen de kustlijn weer naar het westen toe verlegd. Dat gebeurde gefaseerd, waardoor tussen de strandwallen lagere gebieden aanwezig bleven, de strandvlaktes. De zee had nog wel toegang tot de lager gelegen strandvlaktes naast de strandwallen, zoals de kleiige sedimenten die we daar aantreffen bewijzen (Laagpakket van Wormer). Zodra er sprake was van een gesloten kustlijn en de sedimentatie in de strandvlakte vanuit zee stagneerde, kon in de strandvlakte moerasvorming plaatsvinden. Door de verzoeting van het oorspronkelijk zilte landschap werd het gebied geschikt voor moerasbossen bestaande uit met name elen.

Circa 2000 v. Chr. waren alle strandwallen gevormd en was het achterland grotendeels afgesloten van de zee. Dit leidde tot een stagnatie in de afwatering. Hierdoor kon zich in de moerassen veen, het zogenaamde Hollandveen, op de afgestorven resten van de moerasbossen vormen. Dit veenpakket dat plaatselijk enkele meters dik is, bedekte uiteindelijk de strandvlaktes met uitzondering van de hoogste delen. In de loop van het eerste millennium v. Chr. kwam aan die ontwikkeling een einde.

Het strandwallenschap werd zowel tijdens als na de vorming regelmatig onderbroken door getijdegeulen in de zuidelijke regio, waarbij in de strandvlaktes gefaseerd klei en zand werd afgezet, het Laagpakket van Wormer. Na het eerste millennium na Chr. raakte de zee echter grotendeels haar invloed op het achter de duinen gelegen gebied kwijt, waardoor de sedimentatie ophield.

¹ Berendsen 2005.

In dit strandwallenlandschap zijn pas in de middeleeuwen grote veranderingen opgetreden. Door klimaatsverandering kwamen er zware stormen voor. Dit ging gepaard met hevige kustafslag, waarbij een deel van de Oude Duinen werd opgeruimd. Het vrijkomende zand werd door de zee weer op het land teruggebracht, waarna de wind het verder transporteerde. Hierdoor is de kustlijn naar het zuidoosten opgeschoven. Door deze grote verstuiwingen raakte het oude landschap met een dik pakket zand overdekt. Dit proces verliep schoksgewijs over een periode van meerdere eeuwen. Deze reliëfrijke afdekkende zandlaag wordt Jonge Duinen of Laag van Den Haag genoemd.²

Plangebied

Zoals gezegd is het plangebied gelegen in het boven beschreven strandwallenlandschap. Volgens de Nieuwe geologische kaart van Den Haag en Rijswijk bevindt het zich direct aan de rand van een strandwal.³ De bodem bestaat uit de Laag van Voorburg, waarop eventueel een deklaag van de Laag van Den Haag is gelegen. De dikte hiervan, indien aanwezig, is minder dan 2 m (afb. 2).

Afb. 2 Uitsnede uit de Nieuwe geologische kaart van Den Haag en Rijswijk met plangebied en vindplaatsen. Gemeente Den Haag.

² Van Veen en Waasdorp 2000.

³ Vos, Rieffe en Bulten 2007.

2.2 Archeologie en vroege geschiedenis

De Archeologische waarden- en verwachtingenkaart van de gemeente Den Haag geeft een archeologische verwachting aan het plangebied. In de eerste plaats is deze toegekend vanwege het feit dat het plangebied op de grens van de historische stadskern ligt.

Daarnaast is er een archeologische verwachting vanaf de bronstijd tot en met de vroeghistorische perioden vanwege de ligging direct op de rand van een strandwal. Dit landschap werd vanaf de prehistorie al gebruikt door de mens.⁴ De strandwallen waren namelijk uiterst geschikt als bewoningsplek, vanwege de hogere positie in het landschap. De lagere delen van de duinen en de strandvlaktes werden daarbij benut als jaag- en voedselverzamelgebieden en/of landbouwgronden. Vrij snel na het ontstaan werden de strandwallen dan ook in gebruik genomen. Zo zijn op de oudst bewaard gebleven strandwal bij Rijswijk-Voorburg vindplaatsen aangetroffen vanaf het neolithicum. Op de jongere strandwallen, waaronder die van het plangebied, is de vroegste menselijke aanwezigheid van jongere datum, namelijk vanaf de bronstijd.⁵

Afb. 3 Uitsnede uit de kaart van Elandts uit 1570 met daarop bij benadering het plangebied.
Gemeente Den Haag.

4 De archeologische waarden van het duingebied zijn wetenschappelijk gezien uitermate van belang. Zo bestaat er volgens de Nationale Onderzoeksagenda Archeologie een kennislacune met betrekking tot de archeologie van het strandwallenlandschap. Met name overgangsgedebieden van strandwal naar strandvlakte zijn bijzonder waardevolle onderzoeksgebieden, zowel vanwege de relatief gave toestand (afdekking met veen) als vanwege de conservering van organisch materiaal.

5 Voor een overzicht van de archeologische perioden en bijbehorende dateringen zie bijlage 1.

De historische binnenstad kan omschreven worden als één grote vindplaats van archeologische resten vanaf de middeleeuwen. Dit wordt geïllustreerd door de enorme hoeveelheid vindplaatsen in de omgeving van het plangebied. Vindplaatsen uit de pre- en vroeghistorische perioden in de directe omgeving van het plangebied zijn schaars. Voor een deel valt dit te verklaren uit het feit dat de historische binnenstad vanaf de middeleeuwen af aan bebouwing heeft gekend, waardoor oudere vindplaatsen doorgaans zijn vernietigd. Uit de directe omgeving echter zijn wel voorbeelden bekend waar ook nog prehistorische waarden zijn aangetroffen. Zo werd even westelijk van het plangebied aan het Lange Voorhout op de flank van dezelfde strandwal een verspitte zandlaag aangetroffen, die stamt uit de midden-bronstijd.⁶

Eveneens aan het Lange Voorhout werd op twee plaatsen een akkerlaag met spitsporen aangetroffen; mogelijk betrof het hier één complex.⁷ Vanwege de stratigrafische positie bestaat het vermoeden dat deze akkerlaag dateert uit de prehistorie of Romeinse tijd. Ook hier waren wederom sporen aanwezig uit de late middeleeuwen en nieuwe tijd. Met name werden een ophogingslaag, beerputten, afvalkuilen, waterkelders en muurwerk aangetroffen.

Uit het plangebied zelf zijn vooralsnog geen archeologische waarden bekend. Wel zijn er gegevens voorhanden over de vroege geschiedenis tot 1800. Zo betreft het tot tenminste de 16de eeuw een relatief ongeschonden gebied bedekt met bos. De naam Voorhout verwijst dan ook naar het voorste deel van de Hout, het huidige Haagse Bos, dat zich vroeger tot in de stad uitstreckte. Het huidige Korte Voorhout, tot in de 19de eeuw het Nieuwe Voorhout genoemd, was in de 16de eeuw een onverhard zandpad, gelegen in een bos, dat reizigers vanuit het noorden via het Haagse bos naar het centrum van de stad leidde. Dit wordt duidelijk op de historische kaart van 1570 van Elandts (afb. 3). Hierop is het plangebied gelegen in een onbebouwd zandareaal, de strandwal, waarbij open plaatsen afgewisseld worden door delen bos.

Eind 16de eeuw werd de Gietkom, de gracht direct achter het plangebied, aangelegd. Deze gracht vormde onderdeel van het tracé van de zogenaamde Nieuwe Vaart en diende om zand af te kunnen voeren van de strandwal waarop het Haagse bos was gelegen. Dit was noodzakelijk omdat door de door boomkap ontstane erosie het gebied namelijk in een zandwoestijn aan het veranderen was.⁸ Vooralsnog zijn er op grond van de hoogtematen geen aanwijzingen dat het Korte Voorhout zelf afgezand is, het aangrenzende Smidswater is daarentegen hoogstwaarschijnlijk wel verlaagd.⁹

Dat er wel degelijk maatregelen zijn getroffen tegen verstuing aan het Korte Voorhout blijkt uit de kaart van 1616 van Bos en Van Harn. Wederom wordt een bebost onbebouwd areaal getoond met daar doorheen een zandpad, het Korte Voorhout. Er is geen sprake meer van open plekken. Het karakter van het bos is echter anders, het lijkt nu een strak aangelegd bosareaal te betreffen (afb. 4). Het Voorhout werd in deze periode dan ook wel Plantage genoemd.¹⁰

Midden 17de eeuw wordt er voor het eerst bebouwing gerealiseerd binnen het plangebied. Zo wordt op een kaart uit 1649 van Blaeu aan de Gietkom in de noordwesthoek een gebouwtje aangegeven (afb. 5). Voor het overige betreft het nog steeds een met bomen beplant areaal.

6 Het betreft hier vindplaats 94. Waarneming door de gemeente Den Haag (Van Veen en Waasdorp 2000, p. 61).

7 Het betreft de vindplaatsen 108 en 114 (Van Veen en Waasdorp 2000, p. 66 en 68).

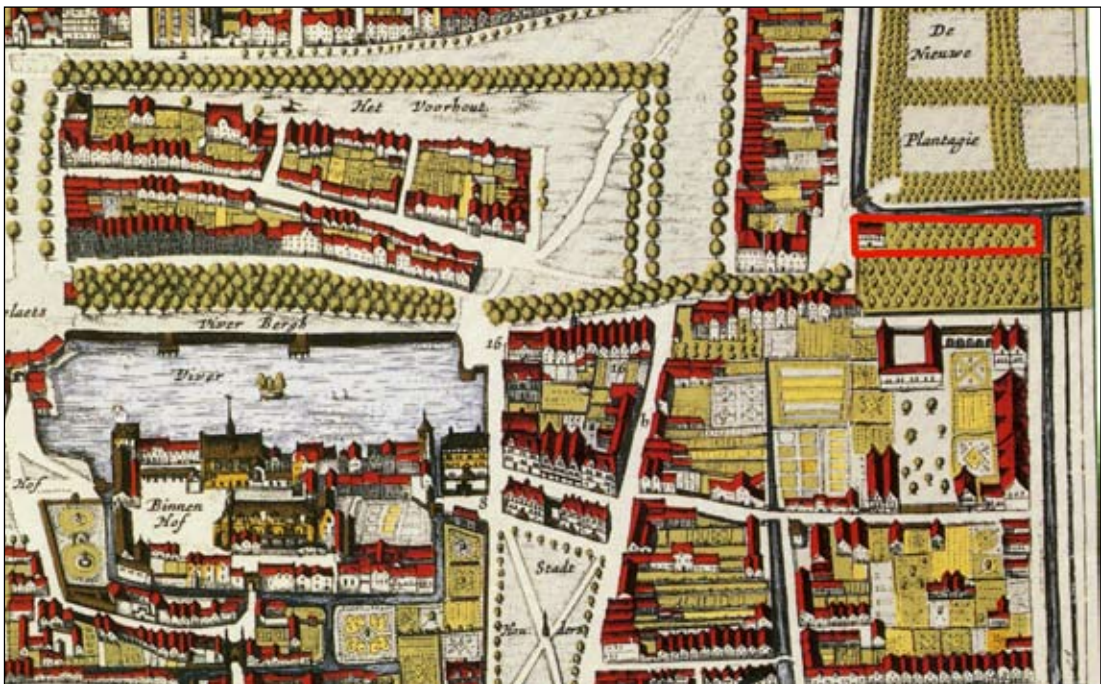
8 Stal 2005, p. 28-33.

9 Boonstra 2008, p. 6.

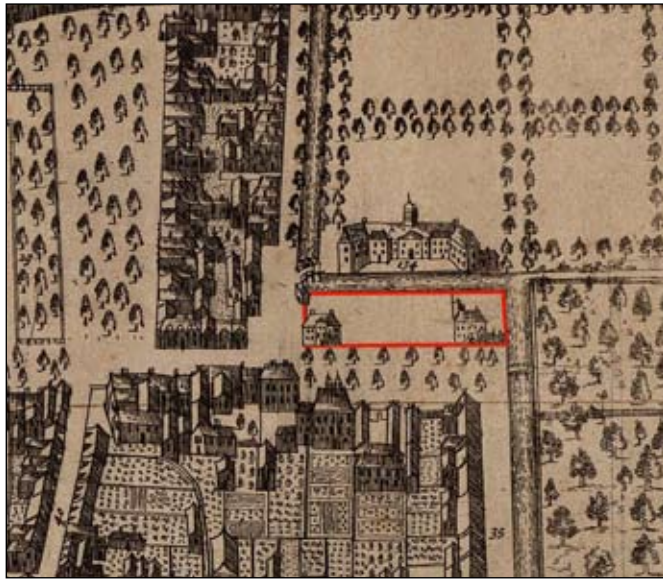
10 Veldhuijzen en Stal 2006, p. 230.

Afb. 4 Uitsnede uit de kaart van Bos en Van Harn (1616) met daarop bij benadering het plangebied. *Gemeente Den Haag.*

Afb. 5 Uitsnede uit de kaart van Blaeu (1649) met daarop bij benadering het plangebied. *Gemeente Den Haag.*

Afb. 6 Uitsnede uit de kaart van Elandts (1666) met daarop bij benadering het plangebied. *Gemeente Den Haag*.

Op een latere kaart uit 1666 van Elandts wordt daarnaast ook nog een pand in de zuidoosthoek grenzend aan het huidige Korte Voorhout aangegeven (afb. 6). Het grootste deel van het terrein is nog steeds onbebouwd, de bomenbeplanting is inmiddels verdwenen.

Dit veranderde in de tweede helft van de 17de eeuw. Op de historische kaart van Berends Haagambacht uit 1677 (afb. 7) wordt nu een aaneengesloten bebouwing weergegeven aan het Korte Voorhout. Het plangebied lijkt dan grotendeels bebouwd te zijn. Er is sprake van huizen met bijgebouwen en tuinen grenzend aan de Gietkom.

Het Korte Voorhout was in de 17de eeuw veranderd van een zandpad in een bosareaal in een voorname laan met statige panden.¹¹ Samen met het Lange Voorhout vormde zij een elitaire wijk, maar er was daarnaast ook industrie in de directe omgeving zoals de kanongietery direct achter de Gietkom en de diverse smederijen aan het nabijgelegen Smidswater. Als statig pand dient het nimmer voltooide paleis van Karel Christiaan, vorst van Nassu Weilburg en Carolina, dochter van stadhouder prins Willem IV en Anna van Hannover, prinses van Oranje Nassau zeker genoemd te worden. Dit paleis werd in de Franse tijd tot een schouwburg verbouwd en in 1804 geopend.¹²

Gezien de bestaande historische kaarten kan er van worden uitgegaan dat er vanaf midden 17de eeuw sprake is geweest van continuïteit in bebouwing. Geleidelijk aan werd het perceel volgebouwd. In hoeverre sprake is van meerdere bouwfases is echter niet bekend. Doorgaans was het gebruikelijk om in het stedelijk gebied uitbreidingen naar achteren toe uit te voeren in de richting van de tuin in verband met de beschikbare ruimte. Hierbij werden de diepgaande sporen in de vorm van waterputten, beerputten en dergelijke doorgaans dichtgestort en overbouwd. Tot in de 20ste eeuw was het gebruikelijk te bouwen op oude bestaande funderingen, hetgeen betekent dat als er meerdere bouwfases zijn geweest, de oudere fundamenteen hierbij bewaard zijn gebleven.

¹¹ Wijsenbeek 2005, p. 258-259.

¹² Erenstein 2005, p. 237-238.

Afb. 7 Uitsnede uit de kaart van Berends (1677) met daarop bij benadering het plangebied.
Rijksuniversiteit te Leiden.

2.3 Recente geschiedenis en mogelijke verstoringen

De recente geschiedenis van het plangebied wordt beschreven om vast te stellen of er verstoringen van de bodemopbouw hebben plaatsgevonden waardoor eventuele archeologische waarden verloren zijn gegaan. De ontwikkelingen van na 1800 zelf worden door de afdeling archeologie van de gemeente niet als onderzoekswaardig beschouwd. Voor deze periode zijn andere, meer geschikte bronnen beschikbaar.

Ten opzichte van de 18de eeuw veranderde er betrekkelijk weinig in de 19de en 20ste eeuw. Op de historische kaart van Last en Labatto uit 1868 worden wederom aaneengesloten percelen aangegeven (afb. 8). Het betreft bebouwd areaal, waarbij een aantal percelen voorzien zijn van onbebouwde achtererven. Begin 19de eeuw werd de zogenaamde Princesseschouwburg gebouwd aan de oostzijde van het plangebied, waarbij enkele percelen werden samengevoegd tot één bebouwd perceel.

Bombardementen in 1945 verwoestten vervolgens de bebouwing aan het Korte Voorhout dusdanig dat wat er van over was werd gesloopt. Het is niet bekend in hoeverre bij de ontmanteling van de gebombardeerde gebouwen na de tweede wereldoorlog tot op maaiveld is gesloopt of dat ook alle fundamenteën zijn verwijderd.

In de jaren zeventig van de vorige eeuw werd er weer bebouwing gerealiseerd, die tot op heden niet meer ingrijpend gewijzigd is. Deze nieuwe bebouwing bedekt thans vrijwel het gehele plangebied. Het Korte Voorhout 20 is geheel onderkelderd, waarbij het vloerpeil is gelegen op een diepte van circa 0,70 m beneden NAP. Tevens bevinden zich er nog twee liftschachten met

Afb. 8 Uitsnede uit de kaart van Last en Lobatto (1868) met daarop bij benadering het plangebied. *Gemeente Den Haag*.

een diepte van circa 2 m beneden NAP. Ook Smidsplein 1 is vrijwel geheel onderkelderd, waarbij het vloerpeil is gelegen op maximaal circa 0,70 m boven NAP. Het vloerpeil van de aanwezige liftschaft bevindt zich vlak onder NAP.

De aanleg van de kelders zal de bodem in het gehele plangebied zeker tot op een diepte van beneden 0 NAP verstoord hebben. Dit geldt ook voor het Smidsplein 1, waarvan de keldervloer is gelegen boven NAP, aangezien dit gebouw zwaar is gefundeerd. Hierdoor is de kans op archeologische waarden minimaal geworden. Vooral nog zijn namelijk in de binnenstad tot op heden nog nooit pre- en protohistorische sporen aangetroffen beneden NAP. De funderingen uit de nieuwe tijd in het plangebied zullen ook niet zo diep zijn gegaan, aangezien ze zijn aangelegd op het zand van de strandwal. Ook midden 17de eeuw zal het maaiveld ter plekke namelijk om en nabij de 2 m boven NAP hebben gelegen.

Wat betreft gegevens met betrekking tot bodemverstoring in de vorm van verontreinigingen: uit een historische inventarisatie is gebleken dat in het plangebied mogelijk sterk verontreinigde grond aanwezig is. Dit op basis van mogelijk vervuilende bedrijfsactiviteiten vanaf de 20ste eeuw ter hoogte van het Korte Voorhout 20. Er dient dan ook een verkennend bodemonderzoek uitgevoerd te worden voordat er met grondverstorende werkzaamheden kan worden begonnen.¹³

¹³ Communicatie Dienst Stadsbeheer/Milieu en vergunningen (februari 2009).

2.4 De huidige en toekomstige situatie

Het grootste deel van het plangebied betreft bebouwde ruimte. Een klein deel is onbebouwd en geplaveid. Het is de bedoeling dat de bestaande gebouwen zullen worden gesloopt ten behoeve van nieuwbouw. Het is de auteur niet bekend in hoeverre deze gebouwen onderkelderd gaan worden.

2.5 De gespecificeerde archeologische verwachting

Op grond van de geologische ligging op de rand van een strandwal kan er in de pre- en protohistorie ter plekke van het plangebied gewoond zijn. Uit historisch kaartmateriaal is daarnaast gebleken dat zich in het plangebied tenminste vanaf de 17de eeuw bebouwing heeft bevonden. Aangezien echter na de verwijdering van deze bebouwing vrijwel het gehele plangebied door de aanleg van kelders en funderingen in de 20ste eeuw tot tenminste beneden NAP verstoord is geraakt, kan er vanuit gegaan worden dat verreweg de meeste archeologische waarden hierdoor verdwenen zullen zijn. Uitgesloten is echter niet dat er nog onderkanten van diepe sporen zoals waterputten aanwezig zijn.

3 Conclusies en aanbevelingen

Om vast te stellen of archeologische waarden aanwezig zijn binnen het plangebied Korte Voorhout/Smidsplein is door de afdeling Archeologie van de gemeente Den Haag een bureauonderzoek uitgevoerd. Bij het bureauonderzoek is vastgesteld dat in het gebied in de pre- en protohistorie gewoond kan zijn vanwege de geologische positie op een strandwal. Continue bewoning vanaf midden 17de eeuw is vastgesteld op basis van de historische bronnen. Echter bij de aanleg van de kelders en funderingen in het plangebied in de twintigste eeuw is de bodem tot beneden NAP verstoord geraakt. De kans op archeologische waarden is dan ook minimaal, dit met uitzondering van eventuele diepgaande sporen zoals waterputten. Aangezien de contextwaarde van dergelijke sporen minimaal is - al de overige bewoningssporen en oorspronkelijke bodemlagen zijn immers verdwenen - worden deze door de afdeling Archeologie van de gemeente Den Haag niet behoudenswaardig geacht. Daarom wordt aan het bevoegd gezag geadviseerd om het terrein vrij te geven ten behoeve van de sloop- en bouwwerkzaamheden.

Literatuur

- Berendsen, H.J.A., 2005, *Landschappelijk Nederland. De fysisch-geografische regio's. (Fysische geografie van Nederland)*. Assen.
- Boonstra, Y.M., 2008, *Smidswater 10-12. Gemeente Den Haag. Bureauonderzoek Archeologische Waarden*. (Rapportnummer 0826). Den Haag.
- Erenstein, R., 2005, 'Toneel en opera' in: *Den Haag, geschiedenis van de stad. De tijd van de Republiek (deel 2)*. Zwolle. p. 231 -238.
- Stal, K., 2005, 'Een plaats so magnifycq van gebouwen' in: *Den Haag, geschiedenis van de stad. De tijd van de Republiek (deel 2)*. Zwolle. p. 23-56.
- Veen, M.M.A. van, en J.A. Waasdorp, 2000, *Archeologisch-geologische kaart van Den Haag*. (Haagse Oudheidkundige Publicaties nummer 5). Den Haag.
- Veldhuijzen, S.E., en K. Stal, 2006, *Den Haag. Straten en hun namen*. Zwolle.
- Vos, P.C., E.C. Rieffe, en E.E.B. Bulten, 2007, *Nieuwe geologische kaart van Den Haag en Rijswijk*. Den Haag.
- Wijsenbeek, T., 2005, 'Wooncultuur en sociale verschillen' in: *Den Haag, geschiedenis van de stad. De tijd van de Republiek (deel 2)*. Zwolle. p. 252-286.

Historische kaarten

- Plattegrond van 's-Gravenhage uit 1570 van Elandts.*
- Plattegrond van 's-Gravenhage uit 1616 van Bos en Van Harn.*
- Plattegrond van 's-Gravenhage uit 1649 van Blaeu.*
- Plattegrond van 's-Gravenhage uit 1666 van Elandts.* Amsterdam.
- Plattegrond van 's-Gravenhage uit 1677 van Berends.*
- Plattegrond van 's-Gravenhage uit 1868 van Last en Labatto.*

Lijst van afbeeldingen met verantwoording

Afb. 1	Plangebied en situering in Den Haag. <i>Gemeente Den Haag</i> .
Afb. 2	Uitsnede uit de Nieuwe geologische kaart van Den Haag en Rijswijk met plangebied en vindplaatsen. <i>Gemeente Den Haag</i> .
Afb. 3	Uitsnede uit de kaart van Elandts uit 1570 met daarop bij benadering het plangebied. <i>Gemeente Den Haag</i> .
Afb. 4	Uitsnede uit de kaart van Bos en Van Harn (1616) met daarop bij benadering het plangebied. <i>Gemeente Den Haag</i> .
Afb. 5	Uitsnede uit de kaart van Blaeu (1649) met daarop bij benadering het plangebied. <i>Gemeente Den Haag</i> .
Afb. 6	Uitsnede uit de kaart van Elandts (1666) met daarop bij benadering het plangebied. <i>Gemeente Den Haag</i> .
Afb. 7	Uitsnede uit de kaart van Berends (1677) met daarop bij benadering het plangebied. <i>Rijksuniversiteit te Leiden</i> .
Afb. 8	Uitsnede uit de kaart van Last en Lobatto (1868) met daarop bij benadering het plangebied. <i>Gemeente Den Haag</i> .

Bijlage 1 Archeologische perioden

Periode	Tijd in jaren
Nieuwe tijd	1500 na. Chr.-heden
Late middeleeuwen	1050 - 1500 na Chr.
Vroege middeleeuwen	450 - 1050 na Chr.
Romeinse tijd	12 v. Chr. - 450 na Chr.
IJzertijd	800 -12 v. Chr.
Bronstijd	2000 - 800 v. Chr.
Neolithicum (nieuwe steentijd)	5300 - 2000 v. Chr.
Mesolithicum (midden steentijd)	8800 - 4900 v. Chr.
Paleolithicum (oude steentijd)	300.000 - 8800 v. Chr.

